

TS. ĐÀO THỦY NGUYÊN

**PHƯƠNG PHÁP TIẾP CẬN
CÁC SÁNG TÁC CỦA NGUYỄN KHẢI
TRONG GIẢNG DẠY
VĂN HỌC VIỆT NAM HIỆN ĐẠI**

NHÀ XUẤT BẢN GIÁO DỤC

Lời giới thiệu

Nguyễn Khải là một trong số các gương mặt tiêu biểu của văn học Việt Nam nửa sau thế kỷ XX. Đã có nhiều công trình, bài viết, luận văn, luận án về ông. Ở thời điểm đầu thế kỷ XXI này, nói và viết về ông quả không là dễ.

Thế nhưng, nếu là một nhà văn tiêu biểu, hoặc lớn, thì bất cứ lúc nào cũng có cái để viết về họ. Có nghĩa là: Trong dòng chảy thời gian, trong chu chuyển của đời, người đọc vẫn có thể nhận ra, hoặc soi kỹ thêm những chiều cạnh mới trong sự nghiệp sáng tác của nhà văn. Và đó là lí do để tôi có lời giới thiệu này cho công trình: *Phương pháp tiếp cận các sáng tác của Nguyễn Khải trong giảng dạy văn học Việt Nam hiện đại* của tác giả Đào Thủy Nguyên.

Cảm hứng nghệ thuật và thế giới nhân vật - đó là hai vế vừa soi sáng vừa bổ sung cho nhau để nhận diện một gương mặt văn học. Cả hai đều quan trọng, nếu không nói là quan trọng nhất đối với người làm văn chương (nói chung) và người viết văn xuôi (nói riêng). Càng quan trọng, bởi xét cả hai vế thì Nguyễn Khải là người, so với nhiều người viết cùng thời, có sự nổi trội và đa dạng về cả hai mặt. Cũng có thể nói: Với Nguyễn Khải, theo tôi, việc bàn về mối quan hệ nào là có phần thuận và thú vị so với nhiều tác giả khác.

Quả là thế giới nhân vật của Nguyễn Khải trên hành trình ngót 60 năm sáng tác của ông thực sự là đồng đúc và ứng với thế giới ấy là ba cảm hứng lớn đã đưa ông đến với họ. Hoặc cũng có thể nói trong chiều ngược lại: Họ đã đến với ông mà

tạo nên ba nguồn cảm hứng. Đó là: cảm hứng nghiên cứu - phân tích, cảm hứng khẳng định - ngợi ca và cảm hứng chiêm nghiệm - triết lí. Ba cảm hứng lần lượt và xuyên suốt, tương ứng và gắn bó với thế giới nhân vật Nguyễn Khải mà làm nên một chân dung, một phong cách riêng đặc sắc của nhà văn.

Điều đáng lưu ý là: ở công trình nghiên cứu này Đào Thuỷ Nguyên không chú ý nghiên cứu tác động khách quan của hình tượng nhân vật đến với người đọc mà chủ yếu đi từ cảm hứng sáng tạo chủ quan của nhà văn để tìm hiểu quá trình hình thành các loại hình nhân vật trong sáng tác của Nguyễn Khải. Đây là một hướng nghiên cứu mới, tránh được những lỗi mòn trong cách tiếp cận với sáng tác của nhà văn mà vẫn hoàn thành tốt mục tiêu nghiên cứu: vừa góp phần khắc hoạ chân dung tinh thần và phong cách riêng của Nguyễn Khải vừa làm sáng tỏ quá trình vận động của văn học Việt Nam đương đại.

Dễ nhận thấy sự quen thuộc trong nhận thức và thao tác nghiên cứu của tác giả ở chương I: Cảm hứng nghiên cứu - phân tích; và những điều tâm đắc trong nhằm phân tích và lý giải khá sâu sắc của tác giả làm nên sức hấp dẫn ở chương III: Cảm hứng chiêm nghiệm - triết lí. Thế nhưng, Ở chương II, với Cảm hứng khẳng định - ngợi ca, tác giả đã có một khảo sát thuyết phục, chắc sẽ làm hài lòng Nguyễn Khải và làm mới thêm phần nào nhận thức của chúng ta. Đó là: Chính người được tiếng là sắc sảo trong nhận diện các mặt trái của đời sống, trong phanh phui, "lật áo", "đi guốc vào bụng thiên hạ"...lại là người, ngay từ khởi động đầu tiên trong sự nghiệp viết của mình vào đầu những năm 50 cho đến cuối thế kỷ XX

đã biết gắn nối và làm nổi đậm cảm hứng kháng canh - ca ngợi "trong một thành tâm và rung rung cảm động về những mặt sáng đẹp và trong trẻo của cuộc đời"... ". Thiếu nó, chưa thể có một chân dung toàn diện về Nguyễn Khải".

Công trình nghiên cứu được biết bằng một văn phong trong sáng, gợi cảm với nhiều đoạn phân tích sâu và thú vị, có sự kết hợp hài hoà giữa tư duy khoa học chắc chắn và năng lực cảm thụ văn chương tinh tế.

Tôi đã đọc cuốn chuyên khảo này của Đào Thuỷ Nguyên với rất nhiều hứng thú trong nhất trí và đồng thuận với tác giả. Xin trân trọng giới thiệu công trình với bạn đọc từng yêu mến Nguyễn Khải và yêu mến nền văn học đương đại của chúng ta.

Hà Nội, tháng 9 - 2006

GS. PHONG LÊ

MỞ ĐẦU

Nguyễn Khải đã đi qua ngót nửa thế kỷ lao động nghệ thuật bền bỉ trong tìm tòi, khám phá, sáng tạo. Hành trình nghệ thuật của ông là hành trình tinh thần của một đời văn gắn bó với dân tộc trong một thời kỳ lịch sử đầy biến động. Bám sát từng bước đi của đời sống với ý thức là "người thư ký trung thành của thời đại", ngòi bút hiện thực đặc sắc Nguyễn Khải đã mang đến cho người đọc những trang văn vừa nồng đậm hơi thở cuộc sống vừa trĩu nặng những suy tư, trách nhiệm trước bao vấn đề cơ bản của đất nước và con người đương thời. Bằng các sáng tác của mình, Nguyễn Khải đã góp phần tham gia giải đáp các vấn đề quan trọng mà thực tiễn đặt ra. Mỗi tác phẩm của ông là một cách lý giải bằng nghệ thuật một vấn đề xã hội nhất định, giúp người đọc tìm tới một cách tiếp cận với chân lý đời sống. Đúng như ý kiến của Vương Trí Nhàn trong *Lời giới thiệu Tuyển tập Nguyễn Khải*: "Ông đã là một trong những nhà văn dẫn đầu của thời đại (...) Với cuộc cách mạng này, những năm tháng đấu tranh gian khổ này, tác phẩm của ông là một bằng chứng, một tài liệu tham khảo thật sự. Và muốn hiểu con người thời đại với tất cả những cái hay, cái dở của họ, nhất là muốn hiểu cách nghệ của họ, đời sống tinh thần của họ, phải đọc Nguyễn Khải [229, 61]. Khả năng sáng tạo đều đặn, sung sức và sự thành công ở nhiều thể tài văn xuôi khác nhau, năng lực khám phá sâu sắc các vấn đề của hiện thực, và một thể giới nghệ thuật độc đáo... là những bằng chứng của một tài năng

nhiều mặt ở Nguyễn Khải. Hiếm có sự gặp gỡ nào đẹp đến thế như đời văn và đời người của ông. Năm cuối cùng của thế kỷ XX, nhà văn vào tuổi "xưa nay hiếm" và cùng lúc nhận được hai giải thưởng lớn không chỉ là niềm vinh dự cho riêng ông mà còn là niềm vinh dự và tự hào cho cả nền văn học nước nhà. Đó là Giải thưởng Hồ Chí Minh do Nhà nước ta trao tặng và Giải thưởng văn học Đông Nam Á.

Làm nên đặc sắc riêng của thế giới nghệ thuật Nguyễn Khải, bên cạnh các yếu tố như ngôn ngữ, giọng điệu,... còn là sự đóng góp quan trọng của cảm hứng nghệ thuật và thế giới nhân vật của ông. Xông xáo giữa dòng đời sôi động, tìm tòi, nghiền ngẫm, nung nấu để có thể phát hiện bản chất của đời sống ở tận bề sâu và bề xa tư tưởng con người là niềm say mê và khao khát khôn nguôi của ngòi bút Nguyễn Khải. Chính ý thức tìm đến với ngọn nguồn của nghệ thuật là đời sống và cái nhìn xoáy sâu vào hiện thực giúp Nguyễn Khải khám phá được nhiều vấn đề thiết cốt của con người và cuộc sống đương thời. Hầu hết các tác phẩm của ông đều có chiều sâu của hệ vấn đề. Đọc chúng, người ta không chỉ nắm bắt được những vấn đề quan trọng của đời sống mà tác giả lưu tâm, mà còn được thấy những kiến giải tuy không phải lúc nào cũng hoàn toàn thấu đáo, nhưng luôn luôn là kết quả của những nghiền ngẫm suy tư trên tinh thần trách nhiệm của người công dân, người nghệ sĩ. Cái ao ước thường trực: *làm sao để trở nên một ngòi bút lợi hại*" (Vương Trí Nhàn) đã cuốn hút nhà văn đến với những cảm hứng giàu ý nghĩa xã hội. Cảm hứng nghệ thuật luôn gắn với yêu cầu thời cuộc và khả năng đáp ứng có hiệu quả nhất đối với con người và cuộc sống quanh mình đã làm nên những đặc sắc riêng của thế giới nghệ

thuật Nguyễn Khải.

Giữa cảm hứng nghệ thuật và những yếu tố khác trong tác phẩm Nguyễn Khải có một sự gắn kết mang tính chất hô ứng, tương giao. Và sự gắn kết ấy thể hiện rõ rệt nhất ở mối quan hệ giữa cảm hứng nghệ thuật và thế giới nhân vật Nguyễn Khải.

Với các sáng tác nghệ thuật, cảm hứng "trước hết nảy sinh trong ý thức xã hội" (Pospêlov). Quan niệm nghệ thuật về hiện thực và con người trong từng thời kỳ sáng tác của Nguyễn Khải cũng không đi ra ngoài ý thức tư tưởng chung của xã hội Việt Nam trong từng thời kỳ lịch sử. Nhưng với mong muốn "tìm một lối đi riêng trong sự thống nhất chung", sáng tác của Nguyễn Khải vẫn mang vẻ riêng trong cảm hứng nghệ thuật và thế giới nhân vật. Từ thế giới con người mới trong phê phán và đấu tranh với thế giới con người cũ, hoặc với cái cũ trong con người, đến thế giới người trong nhiều lứa tuổi, nhiều vị trí xã hội với mệnh mông những buồn vui của kiếp người... là con đường vận động và phát triển của thế giới nhân vật Nguyễn Khải. Gắn với những kiểu loại nhân vật mang đậm nét hình bóng tư tưởng của con người thời đại là những cảm hứng nghệ thuật khác nhau. Tìm hiểu sự thể hiện con người trong văn học thông qua thế giới nhân vật trong mối quan hệ phù hợp và hô ứng với cảm hứng nghệ thuật của nhà văn là một trong những cơ sở quan trọng để nhận thức nhiều vấn đề cơ bản đặt ra trong thực tiễn văn học: vấn đề phong cách, vấn đề thế giới nghệ thuật và vấn đề về sự tiến bộ nghệ thuật của nhà văn,...

Trên cơ sở đi sâu tìm hiểu, lý giải mối quan hệ tương giao

và hô ứng giun *cảm hứng nghệ thuật* và *thế giới nhân vật* của Nguyễn Khải trong hành trình sáng tạo suốt nửa thế kỷ qua, chuyên khảo của chúng tôi nhằm xác định nét độc đáo trong thế giới nghệ thuật của Nguyễn Khải, khái quát quá trình chuyển biến về tư tưởng và nghệ thuật của ngòi bút này. Qua đó, góp phần khẳng định sự phát triển của văn học dân tộc trên con đường gắn bó và đáp ứng các yêu cầu của cách mạng, hướng tới xác định diện mạo của văn xuôi Việt Nam sau 1945 trên tiến trình vận động và phát triển của văn học Việt Nam qua các thời kỳ.

Cảm hứng nghệ thuật còn được gọi là *Cảm hứng chủ đạo*, hay gọi tắt là *Cảm hứng*.

Trong *Từ điển thuật ngữ văn học*, khái niệm này chỉ "trạng thái tình cảm mãnh liệt, say đắm, xuyên suốt tác phẩm nghệ thuật, gắn liền với một tư tưởng xác định, một sự đánh giá nhất định, gây tác động đến cảm xúc của những người tiếp nhận tác phẩm" [247, 38]. Theo các nhà nghiên cứu: ở những tác phẩm không có chiều sâu của hệ vấn đề, sự lý giải và đánh giá các tính cách sẽ không được nâng lên thành cảm hứng, bởi điều kiện không thể thiếu để tạo ra những tác phẩm đích thực là cảm hứng chủ đạo. "Nó biến sự chiếm lĩnh thuần túy trí óc đối với tư tưởng thành tình yêu đối với tư tưởng, một tình yêu mạnh mẽ, một khát vọng nhiệt thành" [247, 39].

Cảm hứng nghệ thuật được xem là "một yếu tố của bản thân nội dung nghệ thuật, của thái độ tư tưởng xúc cảm của nghệ sĩ đối với thế giới được mô tả" [247, 39]. Nhìn chung, các cảm hứng "đều là sự ý thức về mặt tư tưởng và sự đánh giá về mặt cảm xúc, một sự ý thức và đánh giá chân thực và

sâu sắc về những gì đang diễn ra và đang tồn tại trong thực tế [245, 169]. Như vậy, trong các tác phẩm nghệ thuật chân chính, trạng thái hưng phấn cao độ của nhà văn do việc chiếm lĩnh được bản chất của cuộc sống mà họ miêu tả không chỉ gắn với lý tưởng thẩm mỹ mà còn "bắt nguồn từ lý tưởng xã hội của nhà văn nhằm phát triển và cải tạo thực tại,, [245, 168]. Ở Nguyễn Khải, cảm hứng nghệ thuật luôn gắn với yêu cầu thời cuộc và khả năng đáp ứng có hiệu quả nhất đối với con người và cuộc sống quanh mình.

Với một khối lượng tác phẩm khá đồ sộ, mà sự ra đời của mỗi tác phẩm đều đánh dấu một quá trình lao động nghệ thuật nghiêm túc của nhà văn trong gắn bó sâu sắc với dân tộc và thời đại sáng tác của Nguyễn Khải bao hàm trong nó sự song hành và cộng hưởng của nhiều cảm hứng nghệ thuật khác nhau. Ở đây, chúng tôi dựa trên cơ sở sự "tập trung", "tô đậm và phát triển" của nhà văn vào một số mặt nào đấy của hiện thực mà lựa chọn ra ba cảm hứng nghệ thuật cơ bản trong sáng tác của Nguyễn Khải làm trục chính để soi chiếu mối quan hệ của nó với thế giới nhân vật, nhằm phát hiện sự gọi đáp, hô ứng giữa chúng. Đó là: *Cảm hứng nghiên cứu - phân tích*; *Cảm hứng khẳng định - ca ngợi*; *cảm hứng chiêm nghiệm - triết lý*. Những cảm hứng trên, theo chúng tôi, chính là "cái mức căng thẳng của cảm xúc mà nhờ đó nghệ sĩ khẳng định các nguyên tắc thế giới quan của mình trong tác phẩm" [247, 39]. Tuy nhiên, cũng bởi có sự hô ứng giữa hai yếu tố nên khi triển khai đề tài, chúng tôi không tách rời hai về cảm hứng nghệ thuật và thế giới nhân vật. Chủ yếu đi từ cảm hứng sáng tác chủ quan của nhà văn để tìm hiểu quá trình hình thành các loại hình nhân vật của Nguyễn Khải, nhưng

chúng tôi cũng khó có thể gọi tên mỗi chương của cảm hứng gắn với một hay vài loại nhân vật cụ thể nào. Bởi như trên đã nói: có sự "song hành" và "cộng hưởng" của nhiều cảm hứng cũng như nhiều kiểu loại nhân vật khác nhau trong thế giới nghệ thuật của Nguyễn Khải, nên sự phân chia này chỉ hoàn toàn mang tính chất tương đối mà thôi.

Từ những sáng tác ra đời ở thời kỳ mới vào nghề như *Xung đột*, *Mùa lạc*, Nguyễn Khải đã được giới nghiên cứu phê bình đánh giá là một ngòi bút thông minh, sắc sảo và tinh tường trong khám phá và nắm bắt hiện thực. Với niềm thích thú đặc biệt khi hướng ngòi bút vào "cái hôm nay", với định hướng tham gia bàn bạc, trao đổi về các vấn đề tư tưởng của con người và cuộc sống đương thời, sáng tác của Nguyễn Khải đã đi được vào nhiều vấn đề trung tâm của đời sống, vào những biến chuyển của tư tưởng tình cảm con người trước những biến động của thời cuộc, của thể thái nhân tình, của đời sống thế sự nhân sinh,... Tác phẩm của ông thường được bạn đọc chờ đợi mỗi khi cách mạng chuyển giai đoạn, bởi người ta mong tìm thấy ở đó những khám phá, những kiến giải, cắt nghĩa về các vấn đề của con người và cuộc sống quanh mình. Không phụ tấm lòng yêu mến, tri âm của bạn đọc, Nguyễn Khải đều đặn "trình làng" các sáng tác của mình. Sự ra đời của những "đứa con tinh thần" ấy của Nguyễn Khải đã giúp bạn đọc hiểu thêm về những vấn đề tư tưởng mà xã hội đang quan tâm, trên cơ sở đó mỗi người có dịp hiểu thêm về chính bản thân mình.

Hầu hết các sáng tác của Nguyễn Khải đều gây được dư luận trong công chúng độc giả và được giới nghiên cứu phê

bình quan tâm bàn bạc, trao đổi, thảo luận. Cùng với sự ra đời của hàng loạt tác phẩm nghệ thuật khẳng định tài năng sáng tác của *Nguyễn Khải*, người đọc còn có thể tìm thấy một số lượng khá lớn, khá phong phú những bài nghiên cứu phê bình về *Nguyễn Khải* được công bố dưới nhiều dạng khác nhau và đề cập đến nhiều phương diện khác nhau của sáng tác Nguyễn Khải. Có thể tạm chia những bài nghiên cứu phê bình về Nguyễn Khải theo mấy loại sau:

- Thứ nhất là những công trình có tính chất chuyên luận, nghiên cứu một cách khái quát và tương đối toàn diện về tác gia và sự nghiệp sáng tác của Nguyễn Khải trên góc độ văn học sử. Thuộc hướng nghiên cứu này có thể kể đến các công trình dưới đây:

Công trình đầu tiên nghiên cứu về tác gia Nguyễn Khải là *Đặc điểm của ngòi bút hiện thực Nguyễn Khải* của Chu Nga in trong *Tạp chí Văn học* số 2 năm 1974. Sau đó là bài *Đặc điểm sáng tác Nguyễn Khải* in trong cuốn *Tác giả văn xuôi Việt Nam hiện đại (sau 1945)*. Ở các bài viết này, Chu Nga đã nêu ra một số đặc điểm sáng tác của Nguyễn Khải. Tuy nhiên khi lý giải chúng, và chủ yếu căn cứ trên cơ sở những yêu cầu xã hội theo tiêu chí nhận diện văn học lúc bấy giờ.

Năm 1983, ở công trình nghiên cứu về tác gia *Nguyễn Khải* in trong cuốn *Nhà văn Việt Nam 1945 - 1975* (tập II), nhà nghiên cứu Phan Cự Đệ khẳng định: "Nguyễn Khải là một cây bút trí tuệ, luôn luôn suy nghĩ sâu lắng về những vấn đề mà cuộc sống đặt ra và cố gắng tìm một lời giải đáp thuyết phục theo cách riêng của mình. Cho nên, trong tác phẩm của nhà văn, thông qua những sự kiện xã hội chính trị có tính chất

thời sự nóng hổi, bao giờ cũng nổi lên những vấn đề khái quát có ý nghĩa triết học nhân sinh" [42, 487]. Đồng thời với những nhận xét về phong cách hiện thực tinh táo nhà nghiên cứu còn dành sự quan tâm thích đáng đến yếu tố nhân vật trong sáng tác của Nguyễn Khải. Ông phát hiện loại nhân vật sắc sảo như một loại nhân vật riêng có của nhà văn này, và cũng chỉ ra nhiều đặc điểm khác của nhân vật Nguyễn Khải như: dang dở, tính cách chưa trọn vẹn, chưa đa dạng vì chúng "thường được khai thác lệch về một phía", tính cách tác giả lần át tính cách nhân vật, tính vấn đề chi phối số phận nhân vật... Và tìm cách lý giải những đặc điểm này của sáng tác Nguyễn Khải.

Năm 1990, cuốn giáo trình *Văn học Việt Nam 1945 - 1975* (tập II) được Nhà xuất bản Giáo dục ấn hành, nhà nghiên cứu Đoàn Trọng Huy chịu trách nhiệm biên soạn phần tác gia Nguyễn Khải. Trên cơ sở điểm lại thành tựu sáng tác của Nguyễn Khải qua những chặng đường lớn, tác giả bài viết đã hệ thống hoá một cách tương đối đầy đủ về những đặc điểm phong cách nghệ thuật của Nguyễn Khải. Ở phần kết luận, ông viết "Văn xuôi Nguyễn Khải vận động mạnh trên con đường hiện đại hoá. Truyện Nguyễn Khải bao giờ cũng nêu ra một vấn đề gì đó và có nhu cầu trao đổi, bàn bạc với bạn đọc. Phong cách chính luận sắc sảo làm cho tác phẩm có sức mạnh thuyết phục riêng. Lối viết Nguyễn Khải luôn đổi mới: mỗi tác phẩm của ông thường là một sáng kiến, một thử nghiệm, một sự tìm đường hoặc một cách đi mới (...). Tất nhiên, những đổi mới ấy chưa hẳn đã thật sự ổn định và không phải bao giờ cũng thành công" [240, 273].

Tuyển tập Nguyễn Khải (3 tập) được Nhà xuất bản Văn học ấn hành năm 1996 do Vương Trí Nhàn tuyển chọn và giới thiệu đã giúp người đọc hình dung khá rõ nét diện mạo tinh thần của văn chương Nguyễn Khải. Trong *Lời giới thiệu*, đặt "Nguyễn Khải trong sự vận động của văn học cách mạng từ sau 1945", Vương Trí Nhàn vừa cho thấy sự gắn bó hoà nhập của nhà văn với dân tộc và thời đại vừa khẳng định những tìm tòi của riêng ông với ý thức trở thành một cây bút tích cực phục vụ cho cách mạng. Phác hoạ cả chặng đường trên dưới bốn chục năm của ngòi bút Nguyễn Khải, cây bút phê bình từng có thâm niên nghiên cứu về Nguyễn Khải này tỏ ra hiểu biết khá sâu sắc về tác giả và thực sự đồng cảm với nhiều trang viết của ông. Nhiều nhận định của Vương Trí Nhàn có thể xem như những gợi ý để mọi người cùng tiếp tục suy nghĩ và trao đổi.

Ngoài các bài nghiên cứu chung về sự nghiệp sáng tác Nguyễn Khải, còn phải kể đến các bài viết theo lối phác thảo chân dung nhà văn, như các bài: *Dại khôn Nguyễn Khải* [200]; *Nguyễn Khải - Đời người, đời văn* [201]; *Nguyễn Khải - Một đời văn gắn bó với dân tộc và thời đại* [274].

- Thứ hai là những bài nghiên cứu chủ yếu đi sâu khai thác một vài phương diện của sáng tác Nguyễn Khải. Tiêu biểu cho loại này là một số bài sau: *Vài ý kiến về tác phẩm Nguyễn Khải* [59]; *Tính hiện thực, tính chiến đấu trong "Người trở về" và "Tầm nhìn xa"* [210]; *Cuộc sống và tiếng nói nghệ thuật của Nguyễn Khải* [37]; *Một vài nhận xét về phong cách Nguyễn Khải qua tập "Chủ tịch huyện"* [57]; *Nguyễn Khải hay là một cách tồn tại trong văn học* [227]; *Văn xuôi nghiên*

cứu đời sống hôm nay [5]; *Giọng điệu trần thuật trong truyện ngắn Nguyễn Khải những năm tám mươi đến nay* [272]; *Nguyễn Khải và tư duy tiểu thuyết* [13]...

- Thứ ba là những bài viết tập trung vào một tác phẩm cụ thể, phát biểu cảm tưởng, nhận xét, đánh giá thành công, hạn chế của từng tác phẩm như: *"Mùa lạc"*, *một thành công mới của Nguyễn Khải* [28]; *Nguyễn Khải với "Một chặng đường"* [209]; *Các chiến sĩ Cồn Cỏ qua ngòi bút Nguyễn Khải* [15]; *Nguyễn Khải và 2 cuốn tiểu thuyết gần đây* [192]; *Nguyễn Khải và chiến sĩ* [193]; *Người chiến sĩ trong chiến sĩ*" [265]; *"Chủ tịch huyện"* của Nguyễn Khải [32]; *Vở kịch "Cách mạng"* của Nguyễn Khải [257]; *Gặp gỡ cuối năm - một tiếng nói nghệ thuật khẳng định cuộc sống* [213]; *"Thời gian của người"* - *Cuốn tiểu thuyết có âm hưởng* [253]; *Độc "Truyện ngắn và tập văn" của Nguyễn Khải* [258]...

- Ngoài ra, tên tuổi Nguyễn Khải thường được nhắc đến trong những công trình nghiên cứu về văn học Việt Nam từ sau 1945. Ở những công trình này, các tác giả không dành những chương mục riêng nghiên cứu về Nguyễn Khải, nhưng trên nhiều trang viết họ đã đề cập đến sáng tác của Nguyễn Khải ở phương diện này hay phương diện khác. Chúng tôi đã tìm thấy nhiều gợi ý quan trọng cho công việc nghiên cứu của mình ở những công trình sau: *Tiểu thuyết Việt Nam hiện đại* (Phan Cự Đê); *Nhìn lại một chặng đường tiểu thuyết* (Nguyễn Văn Long); *Văn học Việt Nam 1975 - 1985 tác phẩm và dư luận* (Nhiều tác giả); *Văn học và hiện thực* (Nhiều tác giả); *Một thời đại mới trong văn học* (Nhiều tác giả); *Nhà văn - tư tưởng và phong cách* (Nguyễn Đăng Mạnh); *Văn học trên*

hành trình của thế kỷ XX (Phong Lê); Chân dung và đối thoại (Trần Đăng Khoa); Văn học và thời gian (Trần Đình Sử)

- Trong thời gian gần đây, nhiều luận văn thạc sĩ và một số luận án tiến sĩ khoa học Ngữ văn đã chọn Nguyễn Khải làm đối tượng nghiên cứu. Tiêu biểu là các luận án tiến sĩ *Một số đặc điểm tiểu thuyết Nguyễn Khải* của Trần Văn Phương và *Tìm hiểu phong cách văn xuôi Nguyễn Khải* của Nguyễn Thị Tuyết Nga.

Trở lên trên là tình hình chung của việc nghiên cứu sáng tác Nguyễn Khải.

Ở chuyên khảo này, người viết tập trung nghiên cứu cảm hứng nghệ thuật trong mối quan hệ phù hợp và hô ứng với thế giới nhân vật của Nguyễn Khải, bởi đây là vấn đề quan trọng nhưng còn rất ít được giới nghiên cứu phê bình quan tâm tìm hiểu. Mới chỉ có những ý kiến lẻ tẻ và những nhận định khái quát bước đầu, gợi mở một số vấn đề cần tiếp tục trao đổi, thảo luận và làm rõ. Sau đây, xin điểm lại một số ý kiến có liên quan trực tiếp đến đề tài.

Trước năm 1975 (mốc thời gian này thậm chí còn có thể kéo dài cho đến năm khởi động công cuộc Đổi mới - 1986), do yêu cầu và do quy định của lịch sử, các bài nghiên cứu chủ yếu soi chiếu sáng tác của Nguyễn Khải trong cảm hứng hiện thực (mà hiện thực ở đây còn được quan niệm một cách giản đơn và máy móc). Các tác giả thường đi sâu tìm hiểu tính thời sự, tính chiến đấu tính hiện thực của tác phẩm Nguyễn Khải chủ yếu trên cơ sở những yêu cầu xã hội, trong nhiệm vụ khẳng định cái tích cực, phê phán cái tiêu cực theo tinh thần "miêu tả con người trong quá trình phát triển cách

mạng". Nhìn chung, các bài viết đã phát hiện ra ở Nguyễn Khải *lối viết đặt vấn đề* như một đặc điểm riêng, không thể lẫn với bất cứ ai, các tác giả đều "chịu" Nguyễn Khải là người thông minh, sắc sảo, "là một tài năng phát hiện vấn đề, (Nguyễn Đăng Mạnh). Đặt vấn đề qua nhân vật, "thông qua nhân vật để nêu lên những vấn đề triết lý, bình luận về một hiện tượng của cuộc sống" [28], đi sâu khám phá đời sống tinh thần nhân vật và thể hiện tâm lý nhân vật một cách tài tình... đó là những mặt mạnh của Nguyễn Khải. Nhưng bên cạnh đó, các tác giả cũng cho rằng: Lối viết đặt vấn đề của Nguyễn Khải đã bộc lộ những hạn chế nhất định. Lấy tiêu chí tính cách để đánh giá nhân vật văn học, họ coi sự dang dở, thiếu hoàn chỉnh của tính cách nhân vật Nguyễn Khải là nhược điểm cần khắc phục:

"Nguyễn Khải còn suy nghĩ nhiều bằng sự kiện, bằng vấn đề mà chưa phải bằng tính cách, bằng nhân vật (...). Con người trong tác phẩm nhiều lúc đang bị sự việc đè lên hoặc đang còn là một công cụ cho nhà văn giải quyết một vấn đề nào đó" [59].

"Nguyễn Khải ghi nhận được nhiều nét, nhiều chi tiết thú vị về con người và cuộc sống, nhưng khi cần lấp ráp nhào nặn những chất liệu đã dày công tích lũy lại thành một hình tượng nghệ thuật hoàn chỉnh thì anh còn tỏ ra lúng túng" [32].

Và cách giải quyết vấn đề theo kiểu "lấy lệ" vẫn bị coi là "khâu yếu nhất" (Nguyễn Đăng Mạnh) trong tác phẩm Nguyễn Khải.

Tuy cùng thống nhất ý kiến trong nhận xét về cách xây

dựng nhân vật của Nguyễn Khải, nhưng các tác giả lại có những ý kiến khác nhau khi lý giải các vấn đề có liên quan đến nhân vật của Nguyễn Khải: vấn đề thái độ của nhà văn đối với nhân vật, vấn đề nguyên nhân dẫn đến những đặc điểm riêng của nhân vật Nguyễn Khải,...

Về thái độ của nhà văn đối với nhân vật và nguyên nhân dẫn đến thái độ đó, Chu Nga cho rằng: Đó là thái độ tinh táo, lạnh lùng xuất phát từ một thái độ đối với con người, vì Nguyễn Khải "thiếu một sự say mê, một tình cảm yêu thương gần bó nhiều hơn nữa đối với con người" [206]. Nguyễn Văn Hạnh có cách lý giải khác. Theo ông, thái độ của nhà văn đối với nhân vật "không phải là thái độ lạnh lùng đối với cuộc sống, mà là cái "lạnh lùng nghệ thuật" nếu có thể nói như thế theo kiểu Tsêkhốp, "với mục đích khách quan hoá sự kiện và nhân vật mà nhà văn miêu tả để gây một tác động nghệ thuật mạnh hơn" [59].

Giải thích hiện tượng phần lớn các nhân vật của Nguyễn Khải chưa được miêu tả trọn vẹn, tròn đầy, chưa đi đến kết thúc, các tác giả cũng đưa ra nhiều ý kiến khác nhau.

Phan Hồng Giang giải thích điều này bằng vấn đề thể loại: "Không thể yêu cầu nhân vật của Nguyễn Khải phải mang đầy đủ đặc điểm của nhân vật tiểu thuyết, mà phải xét chân dung nhân vật Nguyễn Khải trong mối liên hệ với thể loại truyện - ghi chép". Bởi vì: "Ghi chép là thể loại mà trong đó ngòi bút Nguyễn Khải có thể tung hoành với tất cả sở trường của mình: xu hướng tiếp cận hiện thực như một hiện tượng sống, khả năng dựng chân dung nhân vật mang tính vấn đề rõ ràng" [57].

Nguyễn Đăng Mạnh và Phan Cự Đệ cùng thống nhất tìm nguyên nhân ở vấn đề "vốn sống" của nhà văn:

Theo Nguyễn Đăng Mạnh thì: "Vốn sống của anh - vốn sống trực tiếp - có lẽ chưa đủ phong phú và sâu sắc để có thể tạo được một bề dày vững chắc, một kết cấu hoàn chỉnh cho tiểu thuyết của mình, để có thể xây dựng những nhân vật thực sự mọc lên từ lòng sâu của cuộc sống vĩ đại của chúng ta" [192].

Phan Cự Đệ giải thích: "Sở dĩ có tình trạng nói trên là vì Nguyễn Khải tuy viết về nông thôn nhưng lại chưa hiểu biết thật toàn diện và sâu sắc đời sống ở nông thôn, chưa thuộc nhiều kiểu người, chưa nắm vững tâm lý của những người nông dân Việt Nam thuần phác. Mặt khác, đôi khi ngòi bút chủ quan của tác giả đã can thiệp một cách lộ liễu vào quá trình phát triển của nhân vật mà không tôn trọng đúng mức đến sự chuyển biến "tự thân" của nó (...). Nhà văn chưa đủ vốn sống để thấy trước được cả cuộc đời của nhân vật, vận mệnh và con đường đi của nó" [37].

Nguyễn Văn Hạnh lại cho rằng nguyên nhân của "căn bệnh" nói trên là "do chỗ nhà văn chưa "sống" bằng nhân vật, chưa theo dõi, nuôi dưỡng nó trong một quá trình cần thiết, nên ta có cảm giác nhân vật bị đẻ non" [59].

Từ sau năm 1975, và nhất là từ sau đổi mới, trong sự chuyển biến chung của văn chương học thuật, Nguyễn Khải cũng có những biến chuyển quan trọng trong tư duy nghệ thuật. Tác phẩm của ông vẫn sắc sảo trong lối đặt vấn đề, lại có thêm bước phát triển mới trong nghệ thuật biểu hiện. Cùng lúc, ở lĩnh vực lý luận phê bình cũng có những đổi thay quan

trọng trong tư duy và cách thức tiếp cận văn học. Vì thế, nhiều vấn đề của văn học đã được nhìn nhận lại trong một trường nhìn mới và được lý giải một cách hợp lý hơn. Giờ đây, các nhà nghiên cứu quan tâm tìm hiểu và lý giải những đặc điểm sáng tác của Nguyễn Khải từ quan niệm nghệ thuật của nhà văn, từ bản chất của các hiện tượng văn học trong mối quan hệ với chính nó, nên đã tìm đến được gần hơn với ý đồ nghệ thuật của nhà văn.

Đưa cái nhìn vào sâu trong thế giới nghệ thuật của Nguyễn Khải, các nhà nghiên cứu phát hiện ra rằng: Có một yếu tố quan trọng chi phối nhiều đặc điểm sáng tác của Nguyễn Khải, đó là cảm hứng nghệ thuật của ông.

Đối thoại với Lại Nguyên Ân về sáng tác của Nguyễn Khải, Trần Đình Sử cho rằng: "Thành công trong việc sáng tác của Nguyễn Khải có lẽ do hai đặc điểm chính của anh với tư cách nghệ sĩ: *Cảm hứng nghiên cứu và sự phân tích tâm lý* [4]. Từ đây, ông chỉ ra mối liên hệ giữa cảm hứng nghiên cứu với một số đặc điểm của sáng tác Nguyễn Khải. Theo ông: "sự không có kết thúc" của nhân vật và tác phẩm Nguyễn Khải là "minh chứng của cảm hứng nghiên cứu", là "triệu chứng rõ rệt của một tư duy đang nghiên cứu, khảo sát, phân tích đời sống và con người đương thời với nó" [4].

Nguyễn Đăng Mạnh nhìn lại cả "đời người, đời văn" Nguyễn Khải đã nhấn mạnh "... khuynh hướng cảm hứng vốn có của Nguyễn Khải: thích quan sát, nghiên cứu, khám phá sự đời, người đời" [201].

Nguyễn Thị Bình cũng phát hiện ra rằng: "Hứng thú nghiên cứu thực tại" là đặc điểm nổi bật của ngòi bút Nguyễn

Khải. Và nó "cảm hứng nghiên cứu sẽ chi phối mối quan hệ giữa nhà văn với hiện thực" [13].

Khi đặt nhân vật của Nguyễn Khải trong sự đối sánh với các nhân vật của thể loại tự sự truyền thống, Trần Đình Sử cho rằng: Nguyễn Khải "có ý thức tạo ra một hình thức nhân vật mới. Đó là những nhân vật tư tưởng chứ không phải loại nhân vật tính cách". Chúng phần nhiều chỉ mang một cách nhìn, cách hiểu và cách đánh giá đời sống". "Nhân vật hầu như không có cốt truyện của riêng nó, lại ít trải qua các sự kiện phát triển liên tục và cao trào để có thể gây đờn chờ, hồi hộp. Các sự kiện thường được diễn ra theo lối liệt kê, bổ sung, dẫn chứng nên nhân vật thường được quan niệm rõ ràng, gây sức cuốn hút về tư tưởng. Có thể thấy đó là dấu ấn của lối viết "ghi chép", nhưng nhân vật tư tưởng là sản phẩm của cảm hứng nghiên cứu xem con người như một biểu hiện tư tưởng, một đối tượng làm công tác tư tưởng" [241, 66 - 67]. Bích Thu cùng chung nhận xét với Trần Đình Sử: "Nhà văn không chủ trương xây dựng tính cách, hình tượng khách quan của nhân vật mà xây dựng ý kiến của nhân vật về bản thân nó, về thế giới của nó" [272]. Nguyễn Thị Bình thống nhất với quan điểm trên và nói rõ thêm: "Nhân vật truyện là nhân vật tư tưởng (...). Có lẽ chính nhu cầu bộc lộ tư tưởng buộc nó phải giải lý lẽ (...). Cho nên trí tuệ là phẩm chất hàng đầu của các nhân vật mà nhà văn tâm đắc" [13].

Đi sâu vào loại "nhân vật yêu thích" của Nguyễn Khải, Nguyễn Thị Bình đưa ra nhận xét: "Hình như Nguyễn Khải đặc biệt say mê loại nhân vật có khả năng thích ứng với thời thế [13]. Với Vương Trí Nhàn: *Sự thích ứng* được xem như